

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

İxtisas: 050321– DİZAYN

Qrup: 774

B U R A X I L I Ş İ Ş İ

Mövzu: Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin
kompozisiya xüsusiyyətlərinin təhlili

Tələbə: Hacızadə İlahə Murad qızı

Rəhbər: müə.Əliyev Əli İsmayıl oğlu

Kafedra müdiri: s.ü.f.d.Məmmədova Lalə Hamlet qızı

BAKİ – 2018

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Fakültə “Texnologiya və dizayn” Kafedra “Dizayn”.

İxtisas: 050321– DİZAYN.

Təsdiq edirəm:
Kafedra müdiri

“ 04 “ yanvar 2018

BURAXILIŞ İŞİ ÜZRƏ
TAPŞIRIQ

Qr.№ 774 Hacızadə İlahə Murad qızı
(soyadı, adı, atasının adı)

1.Mövzunun adı: Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin
kompozisiya xüsusiyyətlərinin təhlili

Universitetin « 04 » yanvar 2018-ci il № 2/4/2018
əmrilə təsdiq edilmişdir.

2.Mövzu üzrə tapşırıq: Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin
kompozisiya xüsusiyyətlərinin təhlili

3.Hesabat – izahat yazısının məzmunu / işlənəcək sualların siyahısı /

1.Giriş 2.Qədim Azərbaycan el sənəti sahələrinin dekorativ tətbiqi sənətin tərkib
hissəsi kimi meydana gəlməsi 3.Orta əsrlərdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi
sənətin inkişafı 4.Azərbaycanın tətbiqi sənət növləri 5.Azərbaycanda dekorativ
tətbiqi sənət sahələrinin müasir vəziyyətinin analizi 6.Dekorativ-tətbiqi sənət
növlərinin kompozisiya xüsusiyyətləri 7.Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət
sahələrində tətbiq olunan ornamentlər

4.Qrafiki materiallar _____

5.Tapşırığın verilmə tarixi 04 yanvar 2018-ci il

6.İşin təhvil verilmə müddəti 05 iyun 2018-ci il

TƏLƏBƏ _____ İ.M.Hacızadə
/imza/

RƏHBƏR _____ müəl.Ə.İ.Əliyev
/imza/

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti «Texnologiya və Dizayn»
fakültəsinin 774 qrup tələbəsi Hacızadə İlahə Murad qızı tərəfindən
«Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin
təhlili» mövzusunda yerinə yetirilmiş buraxılış işinin

R E F E R A T I

Buraxılış işi giriş, 3 bölmədən, 44 səhifədən, 5 şəkildən ibarət olmaqla aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

«**Dekorativ-tətbiqi sənətin öyrənilməsi tarixi**» adlı **I Bölmədə** – Qədim Azərbaycan el sənəti sahələrinin dekorativ tətbiqi sənətin tərkib hissəsi kimi meydana gəlməsi, orta əsrlərdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafı tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

«**Dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin təsnifatı və kompozisiya xüsusiyyətləri**» adlı **II Bölmədə** – Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin müasir vəziyyətinin analizi, dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin kompozisiya xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

«**Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənət sahələrində istifadə olunan ornamental kompozisiyalar**» adlı **III Bölmədə** – Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrində tətbiq olunan ornament növləri, müasir dekorativ sənət sahələrində istifadə olunan ornament və naxışlar işıqlandırılmışdır.

Buraxılış işi nəticə və təkliflərlə və istifadə edilmiş ədəbiyyat ilə tamamlanır. Müasir tələblərə cavab verən buraxılış işindən moda sahəsində çalışan mütəxəssislər istifadə edə bilərlər.

M Ü N D Ə R İ C A T

Səh.

GİRİŞ.....	5
------------	---

BÖLMƏ I. DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏTİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

1.1.Qədim Azərbaycan el sənəti sahələrinin dekorativ tətbiqi sənətin tərkib hissəsi kimi meydana gəlməsi.....	7
1.2. Orta əsrlərdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafı.....	11

BÖLMƏ II. DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÖVLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ KOMPOZİSIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin müasir vəziyyətinin analizi.....	17
2.2. Dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin kompozisiya xüsusiyyətləri.....	22

BÖLMƏ III. AZƏRBAYCANDA DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏT SAHƏ-LƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ORNAMENTAL KOMPOZİSİYALAR

3.1 Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət sahələrində tətbiq olunan ornament növləri.....	30
3.2 Müasir dekorativ sənət sahələrində istifadə olunan ornament və naxışlar.....	35

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	37
--------------------------	----

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	38
--	----

ƏLAVƏLƏR.....	39
---------------	----

GİRİŞ

Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənət qədim tarixə malikdir. Yurdumuzun zəngin təbiəti və gözəllikləri müxtəlif sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Ulu babalarımız hələ keçmiş zamanlarda təbiətdə mövcud olan ən adi şeylərdən: qamışdan, ağacdən, daşdan, gildən, heyvan sümüyü, dərisi və yunundan məişət ehtiyacları üçün əhəmiyyətli əşyalar düzəltmiş, onlardan istifadə etmişlər. Həmin əşyaların üzərində müxtəlif əsrlərə aid rəsmlərə və ornament ünsürlərinə rast gəlinir. Əgər bu əşyaların materialı, forması - bir sözlə, icrası bizə müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin təşkilindən, təkmilləşməsindən xəbər verirsə, onların üzərindəki rəsm və naxışlar əcdadlarımızın həyat tərzini, adət-ənənələrini, dini ayinlərini və bədii zövqünü əks etdirən nadir incilərdir.

Tarixi inkişaf prosesində tədricən Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətinin dulusçuluq, ağac və şüşə məmulatları istehsalı, daş, ağac və kəç üzərində oyma, bədii metal işləmə, bədii parça və tikmələr, toxuculuq, xalçaçılıq, zərgərlik və digər sahələri inkişaf etməyə başlamışdır.

Təbiidir ki, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət sahələri tarixi inkişaf prosesində formalaşmış, həmin sahələr üzrə müvafiq terminlər yaranmış, getdikcə bir sistem halını almışdır. Həmin terminlər ümumən xalqın tarixi keçmişinə nəzər salmaq, onun məşğuliyyətini öyrənmək, məişəti haqqında məlumat əldə etmək, soykökünü araşdırmaq, eyni zamanda etnoqrafik məlumatlar baxımından olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. Çünki dekorativ-tətbiqi sənətin ayrı-ayrı sahələri xalqın tarixini, maddi və mənəvi dünyasını özündə əks etdirməklə yanaşı, bu sənət sahələrinə aid zəngin və çoxşaxəliliyi ilə etnoqrafik – məişət yönündən çox qiymətlidir.

Tarixi Azərbaycan ərazilərində istər antik kurqanlar və orta əsrlər şəhər xarabalarındakı aparılmış qazıntı işləri, tədqiqatlar, istərsə də şifahi xalq yaradıcılığı ilə olan araşdırmalar ölkəmizdə qədim zamanlardan dekorativ xalq sənətinin inkişaf etdiyini, bəzi sahələrdə isə xalq sənətimiz bütün Yaxın Şərq

ölkələrində dominant mövqeyə malik olduğu sübut olunmuşdur. Və tək bir sahə üzrə deyil, müxtəlif sənət sahələrində Azərbaycan bütün şərqdə mərkəz rolunu oynamışdır. Xalçaçılıq, ipəkçilik, misgərlik bu qəbildən olan sənət sahələridir.

Tədqiqat işində tətbiqi sənətin ta qədim dövründən başlayaraq bütün sahələr üzrə araşdırmalar aparılmışdır.

BÖLMƏ I. DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏTİN ÖYRƏNİLMƏSİ

TARİXİ

1.1. Qədim Azərbaycan el sənəti sahələrinin dekorativ tətbiqi sənətin tərkib hissəsi kimi meydana gəlməsi

Dekorativ-tətbiqi sənətin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanda bu sənətin təşəkkülü və inkişafını nəzərdən keçirməyi tələb edir. Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif növləri tarixən qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış, formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının ən erkən çağlarından ibtidai insanlar məişətlərini qurmaq üçün müxtəlif əşyalar düzəldərək onlardan istifadə etməyə başlamışlar. İlkin dövrlərdə hazırlanan bu əşyalar bəsit formalarda olmuşdur. Zaman keçdikcə insan təfəkkürünün inkişafı sayəsinsə ətraf mühitə, utilitar məişət əşyalarına, geyimə və başqa məişət əşyalarına duyulan ehtiyac da yenilənmiş və həmin əşyaların estetik baxımdan gözəlliyi sənətkarların diqqət mərkəzində olmuşdur. Amma əsrlərcə, sənətkarların düzəlttikləri bu əşyalar sənət yox, sadəcə gündəlik məişət əşyaları statusunda olmuşdur.

Dekorativ-tətbiqi sənətin ən qədim növü dulusçuluq olmuşdur. Bu sənətin təşəkkülü əslində dekorativ-tətbiqi sənətin tarixinin başlanğıc dövrü kimi əsas götürülür. Beləliklə, məlum olur ki, qədim dövrdə meydana gəlmiş sənətkarlıq, əsrlər boyu xalqların mühüm bədii yaradıcılıq sahəsi olmuşdur. Ayrı-ayrı sənətkarların düzəltdiyi məişət əşyalarında insanların flora və fauna, həyat, insan və dünya haqqındakı təsəvvürləri obrazlı ifadəsini tapmışdır. Sənətin ən qədim nümunələri forma və bəzəklərinə, bu bəzəklərin, naxışların estetik dəyərinə, bəzək və naxışlar arasındakı uyurluğa, qarşılıqlı əlaqəyə görə seçilmişdir.

Böyük dövlət birliklərinin yaranması, şəhər həyatının inkişafı, qonşu ölkələrlə əlaqələrin möhkəmlənməsi Azərbaycanda cəmiyyətin mədəni inkişafı üçün ilkin şərait yaratmışdır. Bizim dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılan bədii

mədəniyyət abidələri Azərbaycanda sənət və sənətkarlığın böyük tarixə malik olduğunu təsdiq edən əsas faktlardır.

Faktik materialdan aydın olur ki, bədii sənətkarlıq sahələri arasında ilkin olmuş və aparıcı yeri tutmuş sənət sahəsi saxsı əşyalar istehsalı, daha doğrusu, dulusçuluq olmuşdur. Dulusçuluq - gil məmulatının hazırlanması və bişirilməsi ilə məşğul olan sənət sahəsidir, Bu sənət sahəsi erkən Neolit dövründə yaranmışdır. Azərbaycanda da dulusçuluq Tunc dövründən başlayaraq yayılmışdır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Azərbaycanda dulus qabları dulus çarxında hazırlanmış və xüsusi kürələrdə bişirilmişdir. Azərbaycanda 20-dən çox çeşiddə şirli və şirsiz dulusçuluq qabları -nehrə, kül, bodya, bardaq, kuzə, çıraq, kasa, fincan, yanacaq maye qabları və s. hazırlanmışdır.

Buradan aydın olur ki, insanın məişətdə işlətdiyi ilk əşyalar dulusçuluq məmulatları olmuşdur. Qobustanda Anazağa və Ovçular zağası məskənlərində aparılmış qazıntılarda əldə edilmiş saxsı məmulatları Azərbaycan dulusçuluq sənətinin qədim nümunələridir .

Sonralar Xanlar rayonu ərazisində Gəncəçay vadisindəki neolit dövrünə aid məskəndə aparılmış arxeoloji qazıntıda da neolit dövrünün saxsı məmulatları tapılmışdır. Azərbaycanın Eneolit abidələrindən (Şomutəpə, Babadərviş, Qarğalar təpəsi, Əlikömək təpəsi və s.) tapılmış boz-qonur rəngli qablar qatışıq tərkibli gildən (saman, qum qatışığı və s.) hazırlanmış və dulus kürələrində bişirilmişdir.

Azərbaycanda dulusçuluq sənəti tunc dövründə yüksək səviyyəyə çatmışdır. Saxsı məmulatı hazırlanma texnologiyası, forma və çeşid müxtəlifliyi (kuzə, cürdək, səhəng, çölmək, xeyrə, küp və s.) cəhətdən seçilirdi. Saxsı nehrələr də bu dövrdə meydana gəlmişdir. Tunc dövrünün ortalarında dulus çarxının kəşfindən sonra saxsı məmulatı istehsalı kəmiilləşmişdir. Ellinizm dövründən başlayaraq, Azərbaycanda dulus kürələri daha da təkmilləşmişdir. Yeni məlumat növləri (tək və ya üçayaq vazabənzər qablar, süddanlar, təsərrüfat və dəfn küpləri və s.) istehsal edilmişdir. X-XII əsrlərdə yüksək inkişaf edən dulusçuluq sənəli, əsasən, Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı, Bakı şəhərlərində

cəmləşmişdir. V.Əliyev göstərir ki, «Orta və Son Tunc dövrlərində dulusçuluq və metalişləmə sənətində dönüş yaranmışdır. Daha doğrusu, texniki və bədii cəhətdən üstünlük təşkil edən boyalı qabların, müxtəlif növ tunc məmulatların istehsalı genişlənməyə başlamışdır.

Arxeoloji mənbələrdən məlumdur ki, şirəli qabların vətəni Şərq ölkələri olmuşdur. Eramızdan əvvəl V-III minilliklərdə bu gil məmulatı Aralıq dənizindən başlamış Çinədək geniş bir ərazidə, xüsusilə Ön Asiyada yayılmışdır. E.ə. IV minillikdə Yaxın Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqələr nəticəsində bu növ gil məmulatı Azərbaycana da keçmişdir .

Son illərin məlumatına görə, eramızdan əvvəl III minillikdə, İlk Tunc dövründə dulusçuluqda qırmızı boya işlədilmişdir. Bu dövrdən başlayaraq dulusçuluqla paralel boyalı qablar mədəniyyəti də inkişaf etmişdir. Əslində bu iki sahəni bir-birindən ayırmaq düzgün deyildir. Lakin boyalı qablar dulusçuluqda özünəməxsus bir istiqamət təşkil etmişdir. Bu mədəniyyətin inkişaf tarixi daha ətraflı şəkildə V.Əliyevin qeyd olunan əsərində öyrənilmişdir. Odur ki, dissertasiyada bu sənət sahəsinin tarixi üzərində dayanmağı məqsəduyğun sayırıq.

Dulusçuluq Azərbaycanda geniş yayılmış sənət növü olmaqla ölkənin müxtəlif bölgələrində (Gəncə, Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Bakı, Cəbrayıl, Xaçmaz və s.) çox inkişaf etmişdir. Dulusçuluq sənəti xüsusi tərkibə malik gilin emalı, ondan müxtəlif çeşidli əşyaların hazırlanması və həmin əşyaların xüsusi sobalarda yandırılaraq saxsı şəklinə gətirilməsi proseslərini əhatə edir. İlk dövrələrdə istehsal edilən dulusçuluq məmulatları öz sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Zaman keçdikcə dulusçu sənətkarlar hazırladıqları əşyaların estetik baxımdan kamil olmasına çalışmışlar. Rəng və boyalardan istifadə, nəbatəti və heyvəni naxışlarla bəzədilmə saxsı məmulatlarının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri səviyyəsinə qalxmasına səbəb olmuşdur.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq, misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik sənəti inkişaf edir və bir çox sexləri olan emalatxanalarda tətbiqi sənət məmulatları istehsal olunurdu. Bu dövr saxsı qablarının əksəriyyətinin üzərində

möhür və damğalar tapılmışdır. Məsələn, Gəncədə tapılan bir saxsı qabın üzərində Əhməd Əbubəkr Gəncə sözü yazılmışdır. Beyləqandan tapılan qabın arxasında “Əli Əziz oğlu”, “Nəsir”, “Rüstəm”, “Seyidəli” kimi adlar yazılmışdır.

Ümumilikdə isə, artıq eramızın əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ərazisindəki qədim şəhərlərdə rəngarəng parçalar, xalçalar, ipəkçilik məmulatları, metal və keramika məmulatları və bir çox digər sənət nümunələrinin inkişafı sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusən, Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Təbriz, Ərdəbil kimi şəhərlər özlərinin sənət inciləri ilə bütün dünyada şöhrət tapmışdır. Həmin şəhərlərdə dekorativ-tətbiqi sənətin demək olarki, bütün sahələri inkişaf etmişdir.

1.2. Orta əsrlərdə Azərbaycanla dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafı

Müəyyən edilmişdir ki, ilkin orta əsrlərdə əsrlərdə Azərbaycan ərazisi keramika, saxsı məmulatları istehsalının bir sıra mərkəzləri olmuşdur. Həmin mərkəzlərdə çox yüksək keyfiyyətli saxsı qablar hazırlanmışdır. Onların içərisində həm məişət əşyaları, həm də binalara üz çəkmək üçün istifadə olunmuş məmulatlar- kaşı xüsusi yer tutur.

Ölkənin ərazisində ən məşhur olan saxsı məmulatları mərkəzləri Beyləqan (Örənqala), Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Mingəçevir və Naxçıvan olmuşdur.

XII-XV əsrlərdə həm suvarma, həm də məişət saxsı məmulatları - qazanlar, küplər, fincanlar, nimçələr, vazalar, lampalar, çil-çiraqlar, bardaqlar və s. hazırlanmışdır. Dulusçuluq sənətində əsas yerlərdən birini də suvarma keramikasının istehsalı tutmuşdur.

Azərbaycanın keramika məmulatlarının bəzədilməsinin ümumi xüsusiyyətləri qeyd olunan dövrün mədəniyyətinin xarakteri ilə üzvi şəkildə vəhdətdə olmuşdur. Dekorativ-tətbiqi sənətin başqa sahələrində olduğu kimi, keramika ustaları da yaradıcılıqlarında təbiətdən ilham almış, mövcud bədii ənənələri davam etdirilmiş və təkmilləşdirmişlər. Məhz bu dövrdən başlayaraq məişət əşyalarının düzəldilməsi sənət səciyyəsi almışdır.

XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda daş üzərində bədii oyma sənəti də böyük sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bunu Şirvan abidələrindən aydın görmək olur. Burada daş üzərində oymaların ən yaxşı nümunələri mühafizə edilmişdir.

Belə bir cəhəti həmçinin müxtəlif vaxtlarda Bakının Xəzər körfəzindən tapılmış Bayıl daşları da təsdiq edir.

XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda metalışləmə də mühüm yer tutmuşdur. Həmin dövrə aid metal məmulatı həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin muzeylərinin kolleksiyalarında mühüm yer tutur. Bunların içərisində müxtəlif növ qablar, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, çilçiraqlar, fiqurlu bəzək əşyaları (quş, inək və insan fiqurları) həm dekorativ, həm də məişət əşyaları olaraq düzəldilmişdir.

Bu dövrlərdə metal məmulatlar istehsalının əsas mərkəzləri Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil olmuşdur.

Orta əsr mənbələrində metal məmulatlar hazırlanan sənət sexləri adətən «karxana» adlandırılmışdır. Həmdullah Qəzvinə Naxçıvanın və Gəncənin mis və dəmir mədənlərini elə həmin terminlə adlandırmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında su, şərbət üçün, xörək bişirmək üçün iri tunc qazanlar hazırlandığı məlumdur.

XV-XVIII əsrlərdə keramika istehsalının əsas mərkəzləri isə Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və Bakı olmuşdur.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətin inkişaf etmiş və daha çox yayılmış əsas və nüfuzlu sahələrindən biri də xalçaçılıq olmuşdur. Təbii ki, xalçaçılıq sənəti toxuculuq

bazasında yaranmışdır. Qədim insan ilk əvvəl hörməni öyrənmiş, otlardan, ağac budaqlarından, ağac qabığının liflərindən məişətdə istifadə etmək üçün müxtəlif əşyalar hazırlamışlar, M.Ə.Abdullayeva təpmə texnikası ilə istehsal olunmuş “keçələrin insanların istifadə etdikləri ilk toxuma məişət əşyaları olduğunu, keçəçilikdən sonra palazçılıq, daha sonra isə xalçaçılığın” meydana gəlməsini qeyd etmişdir.

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin eramızdan əvvəl təşəkkül tapması tarixi faktlar əsasında sübut edilmişdir. Kültəpə və Mingəçevir ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl IV-III əsrlərə aid olan xalçaçılıq alətləri aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycanda xalçaçılığın qədim zamanlardan inkişafı haqqında elmi ədəbiyyatda kifayət qədər materiallar da vardır.

Orta əsrlərdə xalçaçılıq Azərbaycanda sənətlər içərisində xüsusi yer tutmuşdur. Bu da təsadüfi olmamışdır. Qədim zamanlardan Azərbaycanda heyvandarlıq və boyaq maddələri hazırlanması texnologiyası inkişaf etdiyindən xalçaçılıq üçün əlverişli şərait yaranmışdır .

Xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olanlar, xalça ustaları bir çox sənətləri, o cümlədən də rəssamlıq sənətini öz işlərində birləşdirmişdilər. Elə bu baxımdan

xalçaçılıq xalq yaradıcılığının əsl nümunəsi sayılır. Burada peşə ilə sənət vəhdət təşkil etmişdir. Müxtəlif növ xalçalarda Azərbaycanın bədii mədəniyyətinin milli xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Ornament, rəng çalarları, çeşnilərin, naxışların ümumi kompozisiyası xalq dekorativ sənətinin rəngarəngliyini tam aydınlığı ilə nümayiş etdirir.

Xalçaçılığın inkişafı bədii parça istehsalına da təkan vermişdir. XII-XV əsrlərə aid bədii parçalar ölkə ərazisindən aparılmış, bu nümunələrin böyük əksəriyyəti itirilmişdir. Bizə qədər gəlib çatan bədii parçalar əsasən Gəncədə aparılan qazıntılar zamanı tapılan ipək parçalardır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda üzərində nəbatı naxışlar təsvirlər olan dekorativ parçaların istehsalı daha geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın XII-XV əsrlər dekorativ tətbiqi sənətində digər sənət növləri də olmuşdur. Məsələn, ağacın bədii emalı, dərinin, sümüyün bədii işlənməsi ilə bağlı müxtəlif sənət nümunələri bu dövrdə yaranmışdır.

XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətində sanki islamaqədərki dövrdə mövcud olmuş bir çox mövzular, süjetlər yenidən canlanmağa başlamışdır. Yenidən parçaların naxışlarında, xalçaların bəzəklərində, metal, saxsı məmulatının bəzəklərində mərkəzi yeri insan fiqurları, heyvan təsvirləri, bitkilərlə əhatə olunan bəzəklər tutmağa başlamışdır. XVI-XVII əsrlərdə toxuculuq, kustar istehsal ölkə istehsalatının əsasını təşkil etmişdir. Təbriz, Şamaxı, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə kimi ənənəvi mərkəzlərlə yanaşı xalq sənətinin müxtəlif növləri Bakıda, Şəkidə, Dərbənddə, Marağada və Azərbaycanın digər şəhərlərində də yeni inkişaf dövrünü yaşamağa başlamışdır.

Azərbaycanda tikmə sənəti də geniş yayılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tikmə sənətinin ən kütləvi növü təkəldüz, güləbətin, muncuqlu və qurama olmuşdur. Əl işlərində, dekorativ-tətbiqi sənətin başqa növlərində olduğu kimi, ornament və süjetli kompozisiyaların yerləşdirilməsi eskizlərə əsasən icra olunurdu.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda xalçaçılıq daha yüksək inkişaf pilləsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə ən müxtəlif ölçülərdə, ən müxtəlif formalı, xovlu,

xovsuz xalçalar toxunmuşdur, Xovlu xalçalara ölçüsünə görə kiçik olan xalçaları, böyüklüyünə görə isə xalıları aid etmək olar. Xovsuz xalçalar palaz, kilim, cecim, vərni, məddə, zili və s. əhatə edir. Ümumiyyətlə xovsuz xalçalar öz qədimliyinə və naxış zənginliyinə görə eramızdan əvvəl beşinci minillikdən başlayaraq toxunulmuşdur. Bu əsrlərdə Azərbaycanda həmçinin digər xalça məmulatları- məfrəş, çuval, xurcun, heybə də hazırlanırdı. (Şəkil 4)

Azərbaycanda metal emalı ilə bağlı müxtəlif peşə sahələri inkişaf etmişdir. Tunc dövründə hazırlanmış tunc metal əşyalar dünya mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu əşyalardan böyük əksəriyyəti bəzək məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və birinci minilliyin əvvəllərində isə tunc dəmir ilə əvəz olunmağa başlanmışdır.

Ölkəmizin ərazisində qızıldan hazırlanmış zinət əşyaları da qədim tarixə malikdir. Dekorativ-tətbiqi sənətin qədim və geniş yayılmış növlərindən biri olan zərgərliyin təşəkkülünü metalın ilk emal olunduğu dövrə aid etmək olar. Ən qədim zərgərlik nümunələri eramızdan əvvəl III minilliyə aid Qədim Misir qolbaqları, əsmə bilərziklər edilsə də, Azərbaycan da bu sənət sahəsində irəli getmişdir. Zərgərlik sənəti ölkəmizdə zaman-zaman inkişaf etmiş, sənətkarlarımız qiymətli metallardan- qızıl, gümüş, platin və s. bəzək məmulatı, müxtəlif əşya və bəzəklər hazırlamış, eyni zamanda müxtəlif daşlardan istifadə etmişlər.

Azərbaycanda sənətkarların dəri üzərində tikmələri də böyük şöhrət qazanmışdır. Dəridən hazırlanan barıt, tapança qabları, çəkmələr, yəhər və tikişlə bəzədilən digər əşyalar hazırda dünyanın bir çox muzeylərində mühafizə olunur. Belə tikmələrin dekorları, bəzəkləri əsasən bitki təsvirlərindən, quş (bülbül, qırqovul), heyvan (maral, ceyran) fiqurlarından ibarət olmuşdur.

Mühafizə olunan məmulatlar bir daha təsdiq edir ki, XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda metalın bədii işlənməsinin bütün üsullarından istifadə edilmişdir. Məsələn, döymə, həkkaklıq, naxışaçma, qızıl, gümüş və digər metal tellərdən hörmə yolu ilə müxtəlif əşyalar düzəldilmişdir. Onların hazırlanması prosesində döymə, minalama, laklama və sair üsullardan istifadə edilmişdir.

Daş üzərində bədii oymanın ən yaxşı nümunələri qəbirüstü daş plitilərdə qalmışdır. Daş plastikasının əsas üslubi keyfiyyəti təsviri formaların və motivlərin zənginliyi ilə seçilir. Heyvan, insan fiqurları, məişət səhnələri, müxtəlif bitkilərin təsvirləri bu dövrə aid sənət nümunələrində əksini tapır. Təsviri motivlər artıq süjetli xarakter almışdır. Kişi qəbirlərinin üzərində silahlı atının, atın, qartalın, tərmanın və s. təsviri, qədim qəbirlərinin üstündə isə güzgü, daraq və digər məişət şeylərinin fiqurları daha çox canlandırılmışdır.

Ümumiyyətlə Azərbaycan ərazisində rast gəlinən at və qoç başdaşlar və qəbirüstü sənduqələr bizdə daş üzərində oyma sənətinin eramızın ilk əsrlərindən inkişaf etdiyini sübut edir. İlkən orta əsrlərdən XVI əsrlərdə isə bu sənət öz pik nöqtəsinə çatmışdır. Bütün Azərbaycan ərazisində bu gün də rast gəlinən bu abidələr qədim türk simvol və damğalarını özündə daşıyır.

XVIII əsrdə və XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda gəc üzərində oyma texnikası geniş inkişaf tapmışdır. Onun daha maraqlı nümunələri Şəkiddə və Gəncədə qalmışdır. Buna Şəki xanlarının sarayının və Şəkixanovların evinin dekorlarını, Gəncədəki «Gümbəzli ev» adlanan yaşayış binasının günbəzinin daxili səthinin dekorunu nümunə göstərmək olar.

XVIII əsrin ikinci yarısından dekorativ-tətbiqi sənətin bəzi sahələrinin maşınla kütləvi istehsalı nəticəsində məmulatların estetik keyfiyyəti və bədii emosional

dəyəri getdikcə azalmış, forma ilə bəzək arasındakı əlaqə bir qədər zəifləmişdir. Bununla belə, müxtəlif rəssamların layihələri əsasında emalxanalarda və fabriklərdə nadir sənət əsərləri yenə də yaradılmışdır.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətinin spesifik cəhətlərinin, inkişafı tarixinin, Azərbaycanın sənət və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində ölkəmizdə də bəzi işlər görülmüşdür. Bununla belə, indiyədək Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin tarixi kifayət qədər ardıcıl və hərtərəfli öyrənilməmişdir. Bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilir.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələri tədqiqatçılarımız tərəfindən zaman-zaman öyrənilmiş və hazırda da bu sahədə elmi araşdırmalar

davam etdirilir. Bu tədqiqat işləri daha çox sənət sahələrinin təşəkkülü, respublikamızda yayılması, onlarda istifadə olunan materialların, naxış və bəzəkləin xüsusiyyətləri, İstehsal olunan məhsulların iqtisadi və estetik dəyərləri, yüksək estetik dəyərə malik sənət əsərlərinin taleyi, eləcə də bir sıra digər məsələlərə həsr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu əsərlərdə dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində tətbiq olunan alətlər, texnoloji proseslər haqqında məlumatlar verilmişdir. Ona görə də belə elmi araşdırmalar dekorativ-tətbiqi sənət leksikasının tədqiqi üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu leksikanın toplanmasında əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

BÖLMƏ II. DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÖVLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ KOMPOZİSİYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycanca dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin müasir vəziyyətinin analizi

Sovet dövründə, keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da dekorativ-tətbiqi sənət yeni ideoloji və estetik əsaslar üzrə inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Fəhlə mənzilləri, klublar, yeməxanalar və iş yerlərinin kompleks avadanlıqla səmərəli təchizatı, rahat iş paltarları hazırlanması və s. məsələlər konstruktivistlərin və funksionalistlərin yaradıcılıq axtarışları və dizaynının meydana gəlməsi üçün şərait yaratmışdır.

1950-ci illərin ortalarından etibarən sovet tətbiqi sənət ustaları yeni bədii ifadə formaları axtarmağa, materialın plastik və dekorativ xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edərək orijinal əsərlər yaratmağa çalışmışlar.

Dekorativ tətbiqi sənət tədqiqatçılarından S.İ.Tolyayev və V.M.Zummer Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin öyrənilməsinə dair bir sıra əsərlər çap etdirmişlər.

Dekorativ-tətbiqi sənət təsnifi ilk növbədə bu sənət sahələrinin bir-birindən ayrılmasını tələb edir. Ədəbiyyatda dekorativ sənət, tətbiqi sənət, dekorativ-tətbiqi sənət anlayışlarından istifadə olunur. Müasir dövrdə dekorativ-tətbiqi sənət əsas termin funksiyasını yerinə yetirir. Dekorativ latın mənşəli decorare bəzəmək fəlindən olub fransızcadan decoratif rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Mənası bəzəyən, bəzək, zینət üçün xidmət edən, kimi verilir. Bu sözlə eyni kökdən olan dekor, dekorator, dekorasiya, dekorlaşdırma kimi anlayışlar vardır

Dekorativ sənət plastik incəsənət növüdür. Bu sənət nümunələri insanı əhatə edən maddi mühitin bədii cəhətdən formalaşdırılmasına, ona estetik ideya-obraz əsası verməyə xidmət edir. Dekorativ sənətin monumental dekorativ incəsənət, dekorativ-tətbiqi sənət və tərtibatçılıq sənəti növləri vardır.

Memarlıq və dizayn kimi dekorativ sənət də insanların yaratdığı maddi

mühitin bədii cəhətdən formalaşmasına xidmət edir, ona estetik və ideya-bədii keyfiyyətlər aşılayır. Monumental dekorativ sənət- fasad və interyerləri bəzəyən memarlıq dekorları, divar naxışları, relyef, vitraj, mozaika, eləcə də park heykəltəraşlığı, dekorativ-tətbiqi sənət və tərtibatçılıq sənəti - bayram şənliklərinin, muzey və sərgi ekspozisiyalarının, vitrin və s. bədii tərtibatı sahələrinə bölünür. Meydan, küçə, park kompozisiyasının, həmçinin ineryer, kostyum və s. elementi kimi yaradılan dekorativ sənət nümunələri ümumi ansamblın ahəngdarlığında başlıca rol oynayır.

Dekorativ sənətin əsas növlərindən biri olan dekorativ-tətbiqi sənət ictimai həyatda və fərdi məişətdə praktik təyinatlı bədii məmulatların yaradılmasını, istifadə edilən predmetlərin- qab-qacaqlar, mebel, parça, əmək alətləri, hərəkət vasitələri, paltar, bəzək, oyuncaq və s. bədii işlənməsini əhatə edir. Dekorativ-tətbiqi sənətdə materialların emalı zamanı tökmə, döymə, çekanka, qravüra, oyma, qabartma, naxışaçma və s. üsullardan istifadə olunur. Bu sənət məhsulları insanı əhatə edən maddi mühitin bir hissəsini təşkil etməklə onu zənginləşdirir. Bu məhsullar bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olan bədii kompleks yaradır. Dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin naxış, bəzək və rəsmlərində onların məxsus olduğu xalqın mənəvi aləmi, yaşayış tərz, bədii-estetik görüşləri, adət və ənənələri öz əksini tapır. Əşylərin arxitekturası çox vaxt bədii məmulatların kompozisiyasının əsasını təşkil edir. Materialın gözəlliyi, hissələr arasındakı mütənasiblik və ahəngdarlıq materialın bədii-emosional dəyərini səciyyələndirən əsas vasitələrdəndir. Məmulatın üzərinə vurulan bəzəklər onu bədii cəhətdən daha rəvnəqli göstərdiyindən məişət əşyaları çox vaxt məhz bəzəklərinə, işlənmə texnikalarına, bənzərsizliyinə və təkrarsızlığına görə qiymətli sənət əsərləri hesab edilir.

Azərbaycanın orta əsrlərə aid dulusçuluq sənəti nümunələri -şirli və şirsiz saxsı qablar, kaşı və s., şüşə -kuzə, pialə, muncuq, sürəhi və s., metal- qızıl və gümüş qablar,dəmirmis və bürüncdən aftafa, ləyən, nimçə, dolça və s. daş üzərində oyma, zərgərlik- şəbəkə, qara savad və s. üsullarla düzəldilən zinyət əşyaları, toxuculuq sənəti, bədii parça və tikmələrdə öz ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycanda misgərlik sənəti də qədim tarixə malikdir. Bu sənətin fərqləndirilməsində başlıca əlamət materialla bağlıdır. Misgərlikdə istifadə olunan material misdir.

Dekorativ-tətbiqi sənət əsəri hazırladığı materiala (metal, keramika, toxuma mallar, ağac) və işlənmə texnikasına (oyma, tikmə, basmanaxış, tökmə, zərbətmə və s.) görə də müxtəlif sahələrə ayırırlar.

Qeyd olunmuş sənət növləri sırasında bir növün əsas, digərinin alt növü olması, yaxud belə bir fikir irəli sürməyə əsas verən cəhətin özünü göstərməsi açıq-aşkar hiss edilir. Məsələn, məlumdur ki, keramika - gil və onun qarışıqlarının mineral əlavələr, digər qeyri-üzvi materialların bişirilməsindən alınan məlumat və materialları əhatə edir. Bu, həm də sənətin adıdır. Terrakota, mayolika, çini material üzərində işləmə keramikanın əsas texnoloji növlərini əhatə edir. Buna baxmayaraq, bu növlərdən bəzilərinin dekorativ-tətbiqi sənətin ayrıca növü kimi fərqləndirilməsi özünü göstərir. Oxşar fikirləri metal emalı ilə bağlı sənət sahələri üçün də söyləmək olar.

Dekorativ-tətbiqi sənət sahələrinin bir-birindən fərqləndirilməsə izamanı mübahisələrə səbəb olan daha bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir. Bir sıra sənət sahələrində məişətdə istifadə olunan müəyyən əşyalara tələbatın digər əşyalara nəzərən çox olması sənətkarların bir və ya bir neçə əşyanın istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Nəticədə əşyanın adı ilə bağlı sənət sahəsi adı formalaşır. Məsələn, küzəçilik, bardaqçılıq kimi sənət sahəsi adları belə meydana gəlmişdir. Göründüyü kimi, sahədaxili ayırma nəticəsində yaranan sənət adı dekorativ-tətbiqi sənət növü səviyyəsinə qaldırılır. Belə cəhətin aradan qaldırılması üçün dekorativ-tətbiqi sənət sahələrinin həm ümumi, həm də ayrı-ayrı sahələr üzrə təsnifinin verilməsi vacibdir.

Hər bir sənətin yaranmasının zəruri şərtləri vardır. Əsas şərt sənətə, bu sənət sahəsində istehsal olunacaq məhsullara tələbatın yaranmasıdır. Qədim, yarımçılpaq, yarım-vəhşi insanı düşündürən əsas qayğılar onun öz həyatı üçün zəruri azuqəni tapması, özünü təbii təhlükələrdən, eləcə də, onunla bir mühitdə

yaşayan başqa canlıların hücumlarından qoruması ilə bağlı olmuşdur. Bu qayğıların həlli həm də isanın öz yaşayış şəraitini yaxşılaşdırması, asanlaşdırması və rahat etməsi üçün şərait yaratmaq demək idi. İnsanın güvəndiyi ən vacib amil ilk növbədə onun özünün fiziki qüvvəsi, faydalı vərdiş və bacarıqlarını əhatə etmişdir. İnsan daha güclü heyvanlarla mübarizə aparmaq, azuqə üçün onları ovlamaqdan ötrü silahlar hazırlamaq, əldə etdiyi azuqəni toplamaq, qorumaq məqsədi ilə qablar düzəltmək, soyuq, şaxta, yağış və qardan qorunmaq üçün geyim haqqında fikirləşmək məcburiyyətində qalmışdır.

Mağara və sığınacaqda müəyyən rahatlığın təminatı da bəzi əşyalar hazırlamağa tələbat yaratmışdır. Təbii ki, insan bu problemlərin həlli üçün müəyyən materiallardan istifadə etməli idi. Qədim insan üçün belə materiallar onu əhatə edən maddi mühitdən tapılmalı idi.

Bu mühitdə isə ilkin dövrdə asanlıqla əldə olunan torpaq, daş, ağac, ağac qabıqları, lifləri, yarpağı, budaqları, müəyyən bitkilər ola bilərdi. Bununla yanaşı insan ovladığı heyvanların sümük və dərilərindən, tüklərindən istifadə etmək imkanına malik olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, qədim insan ilk əşyaları hazırlamaq üçün məhz qeyd olunan materiallara müraciət etmişdir. Əlbəttə, lap qədim dövrdə yaradılan ilk əşyalar, alətlər yalnız məişətdə, gündəlik həyatda istifadə təyinatı daşımışdır. İnsan əvvəlcə bu əşyaların estetik və bədii dəyəri haqqında düşünməmişdir. Lakin bu tələbat özünü çox gözlətməmişdir. Əvvəlcə müxtəlif sümük və daşlardan onları emal etmədən, onların üzərində heç bir əlavə iş görmədən bəzək əşyaları kimi istifadə edilmişdirsə, sonradan belə əşyaları zövqə uyğun işləmək, emal etmək də İnsanı düşündürmüşdür. Bu xüsusiyyət yalnız bəzək əşyaları ilə bağlı deyil, insanın öz məişəti üçün yaratdığı bütün əşyalara, alətlərə münasibətdə ön plana keçmişdir. Tətbiqi sənət də məhz bu dövrdən təşəkkül tapmışdır.

Tətbiqi sənətin ilk təşəkkül tapmış növünü bu gün tam dəqiqliyi ilə təxmin etmək mümkün deyildir. Çox güman ki, ilkin sənət haqqında belə bir sənət məmulatlarının yaradılmasına imkan verən material və vasitələrin

ilkinliyi ilə bağlı mülahizə irəli sürmək olar. İlk sənət əşyaları isə heç şübhə yox ki, bəzək əşyaları, elementləri olmuşdur. Məsələn, vəhşi heyvanın dişlərinin və başqa sümüklərinin bəzək əşyası kimi istifadə edilməsi daha qədim ola bilər. İstifadə olunan material və alətlərindən isə toxuma, oyma, yonma ilə bağlı sənət sahələrinin daha əvvəllərə təsadüf etməsi ağılabatandır. Bu sənət sahələrinin yaranmasının əsasında tətbiq olunan emal üsulu deyil, istifadə edilən material durmuşdur.

Lakin sənət sahəsində hazırlanan məmulatın, əşyanın bədii dəyərlər əldə etməsi, estetik zövqü oxşaması üçün emal üsulu, eləcə də vasitəsi əhəmiyyət daşımışdır. Bu iki cəhət tətbiqi sənət sahələrinin təsnifi əsasında hansı meyarın qoyulması məsələsinə münasibətdə ön plana çıxır. Beləliklə, hansı meyarın

əsas götürülüb, götürülmədiyindən asılı olmayaraq onu deyə bilərik ki, dekorativ-tətbiqi sənət xalq yaradıcılığının əhəmiyyətli sahələrindən biri kimi lap qədim zamanlarda meydana gəlmişdir. Dekorativ-tətbiqi sənət sahələrində yaradılan əşyalar - müxtəlif avadanlıq, taxta, parça, əmək alətləri, həmçinin paltar və hər cür bəzək şeyləri və sair məişətdə istifadə olunmaqla yanaşı, özlərinin estetik və bədii dəyərlərinə görə sənətkarlıq nümunələri hesab olunur.

2.2. Dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin kompazisiya xüsusiyyətləri

Ən qədim sənət sahələri sırasına toxuculuğu, ağac emalını, dulusçuluğu, dəmirçiliyi qeyd edirlər. Tədqiqatçılara görə müxtəlif sənət sahələrinin yaranma dövrləri bir-birinə həm yaxındır, həm də onlar müəyyən cəhətləri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir.

Toxumaq, hörmək, sırımaq insan mədəniyyəti tarixində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd olunan proseslər birləşdirmək, bağlamaq, calamaq yolu ilə hissələrdən müəyyən tamın yaradılmasına xidmət etmişdir. İnsanın eynicinsli, yaxud müxtəlif cinsli materialları bir-birinə bağlaması qeyd olunan proseslərsiz mümkün deyildi. Qədim insanın əlində isə əşyaları, müəyyən materialları birləşdirmək üçün başqa vasitələr olmamışdır. Ona görə də, toxuma, hörmə, sırıma proseslərini insan məişətində əşya yaratmaqda istifadə edilən ilkin proseslər kimi qiymətləndirmək olar. Bu ideyadan çıxış edərək nəyin toxunulmasından, nələrin bir-birinə sarılmasından asılı olmayaraq toxuculuğu başlıca sənət növü kimi ayırmaq zəruridir. Şübhəsiz ki, bu sənətin izləri dildə də ifadəsini tapmalı idi. Həmin izləri isə qeyd olunan sənət sahəsinə aid leksikada axtarmaq olar.

Dekorativ-tətbiqi sənət növü kimi toxuculuğu bu sahədə istifadə olunan əsas prosesə - toxumağa görə təyin edirik. Bu sənət sahəsində istifadə olunan material ən qədim dövrdə müxtəlif bitkilər, kol və ağac budaqları, ağac lifləri olmuşdur. Sonralar bu sahədə heyvan dərsindən istifadə də yer almışdır.

Tətbiqi sənətin ikinci əsas növü ağac emalı sahəsini ayırmaq olar. Burada ayırma üçün meyar istifadə edilən material götürülür. Belə seçim də məntiqi baxımdan özünü doğruldur. Çünki qədim insanın ilkin istifadəsi üçün əlverişli və rahat əldə olunan material məhz ağac ola bilərdi. Eyni zamanda, ağac alət funksiyasını yerinə yetirən bəsit əşyalarla (məsələn, daş balta, daş bıçaq və s.) müəyyən təsirlərə məruz qala bilərdi (yonma, kəsmə, itiləmə) və ağac materialım toxulucuga xas proseslərlə (toxuma, hörmə) emal etmək mümkündür. Nəhayət, ağac elastikliyə və plastikliyə malikdir, onun quru və yaş material kimi əldə

edilməsi çətinlik törətmir.

Üçüncü sənət sahəsi kim idulusçuluğu ayırmaq mümkündür. Burada da istifadə olunan material əsasdır. Sənətkar müxtəlif əşyaları düzəldərkən gildən və torpağın başqa növlərindən, o cümlədən qumdan istifadə etmişdir. Bu sənət sahəsinin əvvəl qeyd olunmuş iki növdən sonra gəlməsinin səbəbi termik emalla bağlıdır. Ola bilsin ki, qədim insan gildə nəvvəllər də müəyyən əşyalar düzəltdi və bu zaman termik emaldan istifadə etməmişdir. Qurutmanı gün istisi ilə yerinə yetirmək olardı. Lakin bu yolla hazırlanmış hər hansı əşya başqa təsirdən dağıla bilərdi.

Termik emal isə suyun təsirini aradan qaldırmaqla yanaşı, əşyanın davamlılığını artırır. Deməli, dulusçuluq termik emal olmadan sənət sahəsi, kimi formalaşmamışdır. Nəhayət, dördüncü sahə metal emalı sahəsidir. Bu sənət sahəsində də ayırma meyarı metaldır. Şərti olaraq bu sahənin adını metalçılıq adlandırırıq. Şübhəsiz ki, metalçılıq əvvəlki üç sahədən sonra yaranmış tətbiqi sənət növü olmuşdur. Beləliklə, dekorativ-tətbiqi sənətin əsas dörd növünü ayırmış oluruq.

İlkin növ kimi fərqləndirilən toxuculuq məmulatları qamışdan və müxtəlif bitkilərdən hörülmüş əşyalar olmuşdur. Belə əşyalar tarixən qədim dövrlərə aid olsalar da, onlar davamlılığı ilə fərqlənməmişlər. Buna baxmayaraq, belə tətbiqi sənət əşyalarının hazırlanması bizim dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Müasir dövrdə respublikamızda hələ də qadınların toxuduqları həsirlər, başqa məişət əşyaları məişətdə istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əşyalar üzərində də müxtəlif naxış və bəzəklər salınır. Belə naxış və bəzəklər sonralar xalçaçılıqda istifadə olunmuşdur.

Tikmə dekorativ-tətbiqi sənətin ən qədim və geniş yayılmış sahələrindəndir. Bu sənət dəri, parça, keçə və s. üzərində iynə və sapla müxtəlif naxış və təsvirlərin salınması ilə əlaqədardır. Tikmə işlərində əlvan boyalı pambıq, yun, ipək saplar, güləbətin adlanan qızılı-gümüşü saplar, piləklər, xırda zərif muncuqlar, qiymətli daşlar, rəngli parça kəsikləri və s. tətbiq edilir. İbtidai icma dövründə meydana gələn tikmə sonralar müxtəlif xalqlar üçün milli səciyyəli sənət növünə

çevrilmişdir. Daş iynənin sümük, sonralar isə tunc və polad iynə ilə əvəz edilməsi, həmçinin əyirmədə toxuculuq, boyaçılıq və s. sahələrin inkişafı ilə tikmə sənəti daha da təkmilləşmişdir.

Bəzək materialına görə güləbətın, çaxma pələk, cülmə və s. işləmə üsuluna görə təkəlduz, örtmə, doldurma, sırıma, qondarma, tor, şəbəkəli və s. tikmə növləri var.

Bədii parça - üzəri bədii və dekorativ naxışlarla bəzədilən toxuma parça məmulatıdır. Bədii parça naxışlarında əfsanəvi, dini süjetlərdən, nəbatı, həndəsi və yaxud qarışıq rəsm motivlərindən istifadə olunur. Göründüyü kimi, burada fərqləndirmə naxışın süjetli olmasından və toxumanın parça üzərində aparılmasından irəli gəlir.

Heyvandarlığın bir növü olan qoyunçuluğun inkişafı ilə insanlar yundan istifadə etmək imkanları artmışdır. Yundan hazırlanmış ipliklər xalçaçılıq məmulatlarının toxunulmasına əsas yaratmışdır.

Xalça və xalçaçılıq məmulatları müxtəlif rəng çalarları, naxış elementləri və təsvirlərlə bəzədilən bədii toxuculuq məhsullarıdır. Dəyər, çadır, alaçıq, həmçinin yaşayış evləri və digər binaların divar bəzəklərində, döşənməsində istifadə edilir. Xalça yüksək estetik əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, otağın daxilində istiliyi saxlamağa, ətraf mühitin səs-küyünün qarşısını almağa xidmət etmişdir.

Azərbaycan xalçaları kompozisiya zənginliyinə, naxış elementlərinin orijinallığına və rəng koloritinə görə digər Şərq xalçalarından əsaslı surətdə fərqlənir. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti həm onların toxunduğu yerin coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng və texniki xüsusiyyətlərinə görə dörd əsas xalçaçılıq məktəbinə bölünür: Qarabağ, Quba-Şirvan (o cümlədən Abşeron), Gəncə-Qazax və Təbriz xalçaçılıq məktəbləri. Ümumi üslub cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan bu məktəblərin məhsullarının hər biri özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

Xalçaçılıq məmulatları arasında xovlu-xovsuz xalçalar, kilim və palazlar, digər məişət əşyaları biri-birindən fərqləndirilmişdir. Nəticədə xalçaçılıq sənətində daxili növlərə ayırma baş vermişdir.

Ağac emalı da öz tarixinə görə qədim sənət növlərindən biridir, ağac məmulatları hörmə, toxuma üsulları ilə emal yolu ilə hazırlanmışdır. Toxuma, kəsmə, yonma, oyma əməliyyatlarının köməyi ilə bəsit məişət əşyaları (səbət, həsir, vedrə, parç, su qabı və s.) hazırlanmışdır. Lakin ədəbiyyatda bitki və ağac liflərindən istifadə etməklə toxuma, hörmə, sırıma, burma yolu ilə məmulatlar hazırlanmasından bəhs olunsay da, belə bir sənət sahəsinin ayrıca ad altında birləşdirilməsi demək olar ki, təsadüf olunmur.

S.İsmayılovanın qeyd etdiyi bitki adı «lığ» da Azərbaycan dilində işlənir. Bu bitki sulu, bataq yerlərdə, dəniz kənarında, kanal və başqa su hövzələrinin ətrafında bitir. Ola bilsin ki, onun adı da buradan götürülmüşdür. Həmin bitki toplanılıb qurudulur. Həsir toxumaq üçün ondan xüsusi iplər hazırlanır. İp qurudulmuş lığ dəstələrindən burma və hörmə yolu ilə hazırlanır. Bu proses əllə aparılır. Hər iki əldə olan lığ ovucun içində fırlatma və burma yolu ilə bağlanır. Respublikamızın Lənkəran zonasında belə ipə leğəştən deyilir. Lığ bitkisindən toxunmuş həsirə isə leğətomon, lığ həsir deyilir. Qamışa oxşar pizə adlanan başqa bitkidən də həsir toxunur. Bu halda da toxumanın əsasında lığdan hazırlanmış toxuma iplər durur. Hər iki növ həsirin üzərinə müxtəlif naxışlar salınır.

Qeyd olunan bitkilərdən toxunan məmulatları hazırlayanların xüsusi peşə adı, demək olar ki, yoxdur. Bu sahə ilə qadınlar məşğul olurlar. Həsirlərin toxunduğu yerlərdə ondan istifadə edənlərin hər biri, demək olar ki, bu sənəti bacarır. Ola bilsin ki, ayrıca adamların deyil, hamının bu işlə məşğul olmasından belə bir sənət sahəsinin və sənətkarların ayrılması baş verməmişdir. Halbuki, həsir, zənbil və sair toxuyub onları bazarda satanlar da vardır. İzahlı lüğətdə həsirçi sözü də qeydə alınır;

«Həsirçi, is. Həsir toxuyan adam, usta», «Həsir is. (ər.) Bəzi ağacların liflərindən, güləşdən, qamışdan və şairədən toxunan məmulatdır».

Bitki və ağac liflərindən gündən qorumaq məqsədilə geyilən papaqlar da həsirçilər tərəfindən toxunur (həsir şlyapa, həsir papaq).

Qobustanın cənub-şərqində Cingirdağ dağlarında - Böyükdaş, Kiçikdaş və Yazılının yamaclarında 4000-dən çox qayaüstü rəsm aşkara çıxarılmışdır.

Heyvan, insan rəsmləri, ov səhnələri, qədim adət-ənənələrə aid səhnələrlə yanaşı, burada bir sıra qayıq təsvirləri də qeydə alınmışdır

Mütəxəssislər belə qayıqların qır (bitium) hopdurulmuş qamışdan hazırlanmasını qeyd edirlər. Qamış və ona yaxın digər bitkilərdən, ağac budaqlarından hörülmüş qayıqlardan O.N.Trubaçev ağac emalı sahəsindən danışarkən bəhs etmişdir. O, ağacdən hörmə və toxuma ilə düzəldilmiş, üzəri dəri ilə örtülmüş belə qədim qayıqlardan birinin İrlandiyada bu günədək qalmasını qeyd etmişdir

Şəbəkə və şəbəkəbəndlilik ağac emalı sahəsi ilə bağlıdır. Bu sahələr nisbətən gec təşəkkül tapsa da, ağac emalı ilə əlaqəsinə görə onlardan biri - şəbəkəbəndlilik haqqında burada məlumat vermək yerinə düşür. Şəbəkə üsulu isə daha çox zərgərlikdə istifadə olunduğundan ondan həmin bölmədə məlumat vermək məqsədəuyğundur.

Şəbəkəbəndlilik - şəbəkə üsulu. Memarlıq və dekorativ sənətdə istifadə edilən ağacişləmə sahəsində tətbiq olunur. Əgər zərgərlikdə şəbəkə elementlərinin biri digərinə lehim vasitəsilə bərkidilirsə, şəbəkəbəndlilikdə ağacdən hazırlanmış ayrı-ayrı hissələr bir-birinə geydirilir və bənd edilir. Ona görə də anlayışın adında «bənd» sözü işlənir.

«Alat» adlanan həmin hissələrin bir ucunda diş, digər ucunda oyuc düzəldilir. Şəbəkəbəndlilik məmulatı yığılan zaman bir alata diş o biri alata oyucuna keçirilir. Bu zaman yapışqan, mıx və s. bərkidici materiallardan istifadə edilməməsi şəbəkəbəndliyin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Şəbəkəbəndlilik məmulatı yığılmazdan əvvəl ağacdən bərabər ölçüdə oyuqları olan çərçivə və bərkidici zoğlar hazırlanır.

Memarlıqda şəbəkəbəndlilikdən qapı, pəncərə, arakəsmə hazırlanmasında, məscidlərdə minbərlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Azərbaycanda şəbəkəbəndlilik pəncərə dəmirələrində də geniş tətbiq edilmişdir. Müxtəlif formalı belə dəmir pəncərələrdə dəmir zolaqlar bir-birinə halqalar vasitəsilə bənd edilir. Ağac şəbəkəbəndliyin ən yaxşı nümunələri Gəncə cümə məscidinin minbərində (XVIII) və Şəki xanlarının sarayının pəncərələrində (XVIII əsr) qalmışdır.

Qobustandakı qayaüstü rəsmlər petroqliflər obrazlı yazılardır. Petroqliflərdə qədim insanın həyat tərzı, adət-ənənələri əksini tapmışdır

Qobustan qaya rəsmlərində dünyanın ən qədim incəsənət növlərindən biri olan qrafika üstünlük təşkil edir. Abşeron heykəltəraşlıq nümunələrinin ayin təyinatlılığı olmuşdur. Belə nümunələrdən birində qadın heykəlinin boynunda beş sıralıq boyunbağı və bir metal daraq vardır.

Ağsu rayonunda tapılmış başqa bir qadın fiqurunun boynunda iri medalyonlu boyunbağı təsvir edilmişdir. Qırmızı gildən hazırlanmış bu fiqurların boynunda boyunbağı və medalyon təsviri belə bəzək əşyalarının qədim zamanlardan hazırlanmasını bir daha təsdiq edir.

Qeyd olunanlar emal üsullarının təkamülünü, hazırlanan əşyaların həm çeşidlərinin, həm də estetik dəyərinin artmasını aydın göstərir. Bəzək əşyalarının hazırlanması üçün material olaraq sümükdən də istifadə edilmişdir. Tətbiqi sənətin yuxanda qeyd olunan dörd əsas növü dekorativ-tətbiqi sənətin bədii oyma növünü əhatə etmir. Bütün bu cəhətlər bədii oyma növünü ayırmağın vacibliyini təsdiq edir.

Bədii oyma - dekorativ-tətbiqi sənətin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biridir. Daş, ağac, kəc, metal, sümük və s. materiallar üzərində oyma üsulu ilə bədii işləməni nəzərdə tutur. Burada fərq işləmə üsulu ilə bağlılıqdadır. Azərbaycanda geniş şəkildə yayılmış bədii oymalardan memarlıq tikintilərinin daxili və xarici tərtibatında, müxtəlif məişət əşyalarının bəzədilməsində istifadə olunmuşdur.

Dulusçuluq, yaxud keramika dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış növlərindən biridir.

Keramika (yunanca keramike - dulusçuluq sənəti, keramos - gil) - gil və onun qarışıqlarına mineralların, oksidlərin və digər qeyri-üzvi birləşmələrin əlavə olunması ilə alınan materiallar və onun əsasında hazırlanan məmulatlardır. Keramika məişətdə, tikintidə, texnikada, nəqliyyatda, heykəltəraşlıqda, tətbiqi sənətdə geniş istifadə tapmışdır. Ayrı-ayrı xalqlar keramika sahəsində müxtəlif dövrlərdə yüksək bədii-estetik dəyəri ilə seçilən çoxsaylı sənət nümunələri

hazırlamışlar. Terrakota, mayolika, çini və s. keramikanın əsas texnoloji növlərindəndir.

Mayolika. Bu söz italyan dilinə məxsus «maiolica» sözündəndir. Mayolika adasının adı ilə bağlıdır, parıldamayan qlazurla örtülən bədii keramika məmulatlarını əhatə edir. XV-XVI əsrlərə aid italyan və ispan keramikası mayolika nümunələridir. Mayolika boyakarlığı və heykəltaraşlığı müstəqil sənəciyə daşıyır. Dəzgah incəsənətinə və monumental incəsənətə yaxındır.

Əslində rəngli gildən hazırlanan, bişmiş, şirələnmiş məmulata mayolika deyilir. Mayolika qədim Şərq ölkələrində (Misir, Babilistan, İran) inkişaf etmişdir. Azərbaycanda da mayolika qədim zamanlardan məlumdur. Məsələn, XIII-XV əsrlərdə Naxçıvan və Qarabağdakı memarlıq abidələrinin bəzəklərində şirli mayolikadan istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə də memarlıq bəzəklərində tətbiq olunur. Bakıda Nizami muzeyinin fasadındakı bəzəklər buna misaldır.

Metal emalı öz təşəkkülünü dəmirçilikdə tapmışdır. Sonralar metal emalının başqa sahələri də yaranmışdır. Metal emalının dörd sahəsini ayırırlar: 1) dəmirçilik; 2) misgərlik; 3) tənəkəçilik; 4) zərgərlik. Dekorativ-tətbiqi sənətdə metal emalı ilə əlaqəli növlər sırasında zərgərlik xüsusi yer tutur.

Şəbəkə (ərəb, tor, qəfəs, tərəcə) - Yaxın və Orta Şərq memarlığında və dekorativ-tətbiqi sənətində bədii konstruktiv forma kimi tətbiqini tapmışdır. Bu forma zərgərlik, xarratlıq və metalışləmə sənətində geniş istifadə olunur. Bu baxımdan, əslində, şəbəkə, şəbəkəbəndlik ayrıca növ səviyyəsinə qaldırılmamalıdır. Memarlıqda 4 növü mövcuddur: daş, kərpic, ağac və kəç şəbəkələr. Bunlar bir-birindən materialın strukturu ilə bağlı olan işlənmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir (məs. ağac şəbəkələr yığılır, daş şəbəkələr oyulur). Gəc şəbəkələrdə əyrixətli nəbatəti naxış motivləri üstün yer tutur. Belə şəbəkələrin üzəri bəzən minalı saxsı qırıntıları ilə bəzədilir. Zərgərlikdə şəbəkə üsulu ilə bəzək əşyaları (qolbaq, sinəbənd, sırğa və s.) hazırlanır. Şəbəkə düzəltmək üçün əlvan metallar (qızıl, gümüş, melxior) xüsusi qablarda əridilir, sonra qalibə tökülür. Ərinti bərkiməmiş həddənin (üzərində müxtəlif ölçülü deşikləri olan dördbucaq formalı polad alət) müəyyən deşiyindən keçirilərək tel halına salınır. Həmin telə

«eşmə» deyilir. Zərgərlik məmulatını düzəltmək üçün əvvəlcə əşyanın nisbətən möhkəm olan kənar hissələri - «divarə»si hazırlanır, sonra «eşmə»ləri qabaqcadan nəzərdə tutulan quruluşda bir-birinin yanma düzərək lehimləyir və şəbəkə formasını yaradırlar. Şəbəkəni əmələ gətirən kiçik detallar ərəb əlifbasının «bab» (k) hərfinə oxşadığı üçün sənətkarlar onu «bob» adlandırırlar. «Bob»larm baş hissələri kavərsə ilə bəzədilir .

Burada istifadə olunan materiallar - daş, kərpic, ağac, gəc, materialın strukturu ilə bağlı olan işlənmə xüsusiyyəti fərqləndirmə üçün əsasdır. IX-XII əsrlərdən İran, Azərbaycan və Orta Asiya memarlığında geniş tətbiq edilmişdir.

Bədii lak - dekorativ-tətbiqi sənət növü kimi qəbul edilir. Üzəri lakla işlənən ağac, papye-maşə (yapışqan, gips və təbaşirlə qarışdırılmış kağız kütləsindən ibarət bərk maddə) və ya metaldan düzəldilən bədii məmulat deməkdir. Bədii lak ilk dəfə (eramızdan əvvəl II minillikdə) Şərq ölkələrində (Çin, Yaponiya) yaranmışdır. Bədii lak, əslində hazır məmulatların üzərində işləmə sənətidir.

Usta və sənətkarlar müxtəlif xətlər, həndəsi fiqurlardan da naxışlar yaratmışlar və Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətdə bir-birindən fərqli saysız-hesabsız belə naxışlardan istifadə olunmuşdur. Təkcə professor L.Kərimov 1300-dən artıq xalça elementi toplamışdır. Xalça üzərində salınmış naxışlar haqqında müxtəlif ədəbiyyatlarda məlumatlar verilir.

III BÖLMƏ. AZƏRBAYCANDA DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏT SAHƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ORNAMENTAL KOMPOZİSİYALAR

3.1. Azərbaycan dekorativ təbqi sənət sahələrində tətbiq olunan ornament növləri

Dekorativ-təbqi sənət çox geniş və çoxsahəli məfhumdur. Bu sənət gündəlik həyatımızın tələbatından yarandığı üçün İlk əvvəl utilitarlıq birinci yerdə durur, İnsanlar öz həyatında gündəlik əşyalardan istifadə edirlər. Bu əşyaların estetik tərəfi sonradan yaranır və bunlar bir-birini tamamlayırlar. Demək olar ki, dekor ayrıca olaraq əmələ gəlmir, insanların həyatı üçün vacib olan əşyaların üzərinə əlavə edilir. Ona görə də dekorativ-təbqi sənət deyəndə mütləq əsas iki istiqaməti nəzərdə tutmaq lazımdır:

1. lazımı funksional əşya
2. Onun üzərini bəzəyən gözəl dekor

Dünya incəsənətinin qədim dövrünə nəzər salsaq, bizə aydın olur ki, insan həyatına lazım olan əşyalar ilk zamanlar sadə və bəzəksiz olmuşdur. Sonradan isə həmin sadə əşyaların üzərinə həndəsi, heraldik və simvolik məna daşıyan elementlər əlavə edilmişdir. Və təbii ki ilk naxışlar primitiv- həndəsi olmuşdur.

Dekorativ-təbqi sənət məmulatlarının üzərindəki naxış adlarının bir qismi onların tarixən qədim dövrlərdən işlədilməsi nəzərə alınaraq klassik naxışlar qrupu kimi fərqləndirilir. Çıxmaq, pilək, pitik, oxbaşı, dəvədabam, cücözü, saçağı, sallama, puta-buta, sırğa və sair bu qəbildəndir. Bir sıra naxışların müxtəlif növləri vardır. Məsələn, qədim naxış növlərindən biri olan butanın badambuta, əyributa, qotazlıbuta, çiçəkli buta, qədim buta, qarmaqlı buta və balalı buta kimi müxtəlif növləri vardır.

Kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə dekorativ-təbqi sənətdə istifadə olunan naxışları onlarda təsvir edilən fiqur və elementlərə, omamentlərə görə ayrı-ayrı qruplara ayırmaq olar.

L.Kərimov xalçaçılıqda istifadə olunan naxışlan omamentlərin məzmun və

formasına görə 4 əsas qrupa ayırmışdır: 1) canlıların təsviri; 2) məişət əşyalarının təsviri; 3) müxtəlif formalı elementlər; 4) bitki elementləri .

Zənnimizcə, dekorativ-tətbiqi sənətdə işlədilən naxışların adlarını bildirən leksik vahidləri aşağıdakı tematik qruplarda birləşdirmək daha məqsədəuyğundur;

1) insan və insanla bağlı təsvirlərin adları (uşaq, adam, baş, əl, qabırğa, kişi, bığ, göz və s.);

2) heyvani naxışlar (maral, qurbağa, pişik, keçi, inək, pəncə, kəklik, qırqovul, xoruz, ördək, bülbül, hörümçək, toyuq, dəvə, tazi, dəvə ləpiri, it, tazi, tovuz, qaz, pərvanə, gecəquşu və s.);

3) nəbatəti naxışlar (zanbaq, gül, yarpaq, alma, xarı bülbül, fındıq, nar, qoz, lobyə, cincilim, sarıgül, əvəlik, çölotu, boranı, şabalıd, palıd, yonca, istiot, çinar, lobyə yarpağı və s.);

4) məişət əşyaları (çəngəl, cəftə, pəncərə, aftafa, şamdan, ərsin, qıf, qətdən, çarx, başlıq, daraq, möhür, yağdan, küpə, toqa, düymə, yelpik, güzgü, mismar, təndir, xəlbir, beşik, qıynaq, kotan, nəlbəki və s.);

5) təbiət obyektləri və predmetləri.

Omament incəsənət dilinin ən qədim formasıdır. O, neolit dövründən e.ə.VI-II minilliklər mövcuddur. Omamentin qanunları isə bəşəriyyət tərəfindən çox əvvəl yaranmışdır. Omamentdə ilk olaraq ritm əmələ gəlmişdir ki, bu da təbiətin özündən irəli gəlirdi. İnsanlar ritmi dərk edəndən sonra gizli İlkin mistik rəqslər əmələ gəlir və musiqi yaranır. Ritm - ahəngdir. Hələ son paleolit dövründən əvvəl dəqiq ritmə malik olan mağara relyefləri və mərasim üçün nəzərdə tutulan əşyalar meydana gəlir. Spiralvari omamentlərlə bəzədilmiş sümükdən olan əşyalar (İstürs mağarası, Fransa) daşlarda nöqtə və xətlərdən ibarət olan rəngli omamentlər (Plakar, Blanşir kahaları, Fransa), üzərində müəyyən ritmdə qazması olan daş baltalar (Stokholm, Tarixi muzey) buna misal ola bilər .

Tədricən omamentlərin sayı artmağa başlayır. Mezino adlanan ibtidai məskəndən tapılan qolbaq üzərində meandra bənzər naxışlar aşkar olmuşdur. Bu ilkin naxışlı əşyaları nəzərdən keçirdikdə əminliklə anlayırıq ki, bütün bu incəsənət

nümunələri şüurlu şəkildə düzəldilmişdir. Əşya ilə naxış arasında həmahənglik həm də incə rəsm əlaqəsi mövcuddur. Artıq ibtidai sənətkarların yaratdıqları əşyalar üzərində dekorun ən vacib və ilkin şərtlərini özündə əks etdirən ahənglik, simmetriya və ritm hiss olunur. Tədricən səma, su, torpaq və alov kimi obrazlar incəsənətdə öz əksini tapır.

Başqa sözlə, bu təsvirlərin şərti ornamental formaları inkişaf etməyə başlayır.

Eyni zamanda dairə, kvadrat məfhumlarının izahı bir çox hallarda qədim sivilizasiyada kainatın bütövlüyü, daimiliyi və dairəvi olması haqqındakı məfhumlarla üst-üstə düşür. Məsələn, dairə həm tanrı, həm günəş, həm də ay idi. Kvadrat isə insan məskəni və torpaq idi. Dairə təbiətdə mövcuddur, insanın iradəsindən asılı olmayan bir cəhətdir. Kvadrat isə insan fəaliyyətinin nəticəsində meydana gələn və insan tərəfindən yaradılan bir formadır.

Torpaq, səhra, su hövzələri hətta yaşayış məskənləri məhz bu formalarda, kvadrat və ya dördbucaq formasında tikilirdi.

Neolit dövründə insanlar öz rəsmlərində mağara, azıq təsvirləri çəkməyə üstünlük verilirdi. Sadə kompozisiya axtarırlarının nəticəsində naxışların ayrı-ayrı elementlərinin zolaqlarda təkrarlanması, xüsusilə vurğulanması baş verirdi. Adətən qabların oturacağı, boğazı, gövdəsi, ağız hissələri bir-birindən naxış vasitəsi ilə fərqlənirdi. Tədricən evlərin divarları da bəzədilməyə başlandı. Sadə naxışlar qadınlar tərəfindən, mürəkkəb, çoxfiqurlu, müəyyən mərasim və ayinlər üçün nəzərdə tutulan naxışlar isə kişilər tərəfindən çəkilirdi. Çox güman ki, bizim dövrə gəlib çatmayan xalça və parçalar üzərindənə naxışlar salınırmış. Naxışların salındığını “daş qadın” heykəlciklərinin üzərində ilan geyimlərdəki naxışlar sübut edir. Məsələn, insanlar kainat haqqında lüştünərkən də şərti işarələr vasitəsilə məlumatları bir-birlərinə çatdırı bilirdilər, şəri qovan, xeyri cəlb edən, bərəkət gətirən, xəstəliklərdən qoruyan işarələr varmış.

Bu rəmzlər müəyyən coğrafi mühitdə yaşaya bilən insan üçün tam aydın imiş. Məsələn, mərasim zamanında qədim əkinçi üfqə xətt ilə səma sularını; şaquli xətt ilə yağışı; nöqtə ilə quş, toxum və bitkilərin tumurcuqlarını göstərirdilər. Bu

rəsmlərlə qədim insanlar yağışa və bol məhsula göstərdiyi ümidini ifadə edirdilər.

Omament sənətində işarələr arasında əlaqə yalnız ritm ilə deyil, eyni zamanda omamentə emosional çalar verən rəng vasitəsilə də ifadə etmək olar. Məsələn, qırmızı rəng dünyanın dinamik prosesləri ilə sıx əlaqədardır, hərəkət, enerji və həyat qüvvəsinin gücünün rəngidir. Günəş şüalarının rəngi sarıdır. Sarı rəng eyni zamanda qığılcım axım formasında gələn hərəkəti bildirir. Ağ rəng nuru ifadə edir. İnsan omament dilində ali və ülvəi duyğulardan danışarkən ağ rəngdən istifadə edir. Omamentdə statiklik daxilində dinamikliyə malik olan obrazlar daha çox qadın təbiətlidir. Bu xüsusiyyəti spiral işarəsi nümayiş etdirir. Təəssüflər olsun ki, zaman keçdikcə ornaməmlər ilkin mənasını itirir və yalnız öz arxitektonik sadəliyini saxlaya bilir.

L.Kərimov xalçaları iki yerə bölmüşdür: xovlu və xovsuz. Birincisi, xovsuz xalçalardan olan palaz, kilim, şəddə, zili, sumağ naxışlarından söhbət açır. O, bu bəhsdə sadə üfqi zolaqlardan başlayır və bunu belə təsnif edir: sadə zolaqlar, sulu zolaqlar, naxışlı zolaqlar, kilim elementləri, şəddə və rəng elementləri, zili elementləri, sumağ elementləri.

Kilim elementlərində həndəsələşmiş və həndəsi formalı üçbucaq, altıbucaq, kənarları dilikli altıbucaqlı, kənarları qarmaqlarla örtülmüş romb şəkilli elementlər, qeyri müəyyən formalı kənarları oxvari olan rombvari elementlər, stilizə edilmiş quş və heyvan təsvirləri, stilizə edilmiş nəbatəti təsvirlər, fantastik heyvanlardan olan əjdaha təsvirləri, stilizə olunmuş həyat ağacı, qaz sürüsü və ən əsas bu bəhsdə haşiyələrdə işlənən ritmik təkrar olunan romb, üçbucaq “S” formalı elementlərdən yaranan haşiyələrdən söhbət gedir. Xovlu xalçaların təsnifatı isə aşağıdakılardır:

Əl təsvirləri, sürünənlər fasiləsinə aid olan böcəklər, stilizə olunmuş müxtəlif quş və heyvan təsvirləri, sxematik formaya düşmüş həyat ağacı, ağac və ətrafında quş təsvirləri, qarmaqlılar, dişlilər, qotazvan və nalvarilər, dairəvi elementlər, səkkizbucaqlı elementlər, qeyri müəyyən formalı elementlər, həndəsələşmiş nəbatəti elementlər, əyri formalı nəbatəti elementlər, buta elementləri, kətəbə elementləri, ana elementlər, göllər və xonçalar, qübbə elementi, tam stilizə olunmuş ön görünüşlü “paleolit” insanına bənzər təsvirlər.

Bundan başqa, L.Kərimov bu naxış elementlərini, içərisində məişətdə işlənən müxtəlif əşyaların təsvirləri olan baş darağı, bığ darağı, bolluq rəmzi olan “aşırıq”, insan təsvirləri (Türkiyədə ona “əli belində”lər deyilir) şah taxtı, rus samovarı,

aftafalar və s. L.Kərimov omamentlərin təsnifatında onları xüsusi olaraq xarici formalarına görə təsnif edir. Məsələn, kənarları dilikli olan elementlərə o, “pilləlilər” adını verir. Düzbucaq və kvadrat formaya malik olanlara da eyni adı, yəni: “kvadrat” və “düzbucaqlılar” deyir. Daha sonra çoxbucaqlılar bəhsi gəlir.

Azərbaycanda omament növlərinin təsnifatının problemləri təəssüflər olsun ki, bu günə qədər kifayət dərəcədə öyrənilməyib. Bütün deyilənləri bununla nəticələndirmək istəyirik ki, üzərində tədqiqat apardığımız Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin özünəməxsus naxış tərtibatının olması və bu motivlərin təsnifatının öyrənilməsi omamentlərin daha da açıqlanmasına kömək edəcəkdir.

3.2. Müasir dekorativ sənət sahələrində istifadə olunan ornament və naxışlar

Orta əsrlərdə dünyanın bir çox ölkələrində incəsənətin yüksəlişi diqqəti cəlb edir. Avropada bu yüksəliş “İntibah dövrü” adı ilə məşhurdur. Məlum olduğu kimi, İntibah dövrü o zaman incəsənətdə “yeniliyin yaranması” demək idi. Əvvəllər İtaliyada, sonralar isə Avropanın digər ölkələrində yaranıb formalaşan və çiçəklənən feodalizmə müxalif olan bir mədəniyyət yaranır. Bu dövr Fransada, İtaliyada incəsənətin təqlid dövrü olub, Antik Roma dekoruna marağı daha da gücləndirmişdir. Dekor sənətində nəbatı motivlər - ağac zoğları, budaqlar; dekorativ sənətdə isə güldanlardan aşılıb-daşan tər güllər daha çox dəbə düşür. Yaxın və Orta Şərq ölkələri özlərinin İntibah dövrünü ilk orta əsrlərdən keçirənlər də (IX-XII əsrlər), naxış sənətində üslubun dəyişilməsi XI-XIII əsrlərdən başlasa da, nəbatı naxışların tam formalaşması XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycanda bu ilk növbədə əl yazılı kitab qrafikasının və miniatür sənətinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur.

1910-cu ildə Münhendə keçirilən “İslam incəsənəti” sərgisinin kataloqunda müəlliflərin giriş sözü həqiqətən kitab qrafikasının bütün digər sənət növlərinin başlanğıcının bünövrəsi olduğunu sübuta yetirmişdir. Kitab sənəti bütün Şərq incəsənətinin mənbəyidir - miniatürçülər İtaliya İntibah dövründə olduğu kimi, sənətin bütün sahələrində özlərini sınayırdılar. İslam incəsənətinin bir çox sahələri üçün onlar layihələr hazırlayırdılar. Kitab sənətini dəqiq öyrənmədən Şərqi incəsənətinin digər sahələrinə düzgün yanaşmaq, onun tarixini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək mümkün deyildi.

Azərbaycanda əlyazma kitabının üzvlərini köçürən xəttatlar və bu kitablarda mətnin məzmununa uyğun rəsmlər çəkən nəqqaşlar - miniatür rəssamlarının ən məşhur və istedadlıları sarayın “kitabxana” adlanan emalatxanasında çalışırdılar.

Plastik və mənzərəli bitki aləminə gəldikdə, bu ornament incəsənətin bütün növlərində istifadə edilirdi. Dünya xalqlarının bədii yaradıcılığında həmişə geniş yayılan bitki ornamentləri müsəlman incəsənətində artıq xüsusi, aparıcı yeri tutur.

Bitki omamenti İslam mədəniyyətində özünün dəqiq, qaydalı formaları və kompozisiyaları ilə seçilirdi. Ən əsası da bitki ornamentinin burada xüsusi üslubu var idi. Bu üslubda ideal gözəllik, incə, nəfis şəkildə öz əksini tapırdı.

Mahiyyətə islimi omamenti şərq mentalitetinin bəhrəsi idi, şərq musiqisinə və poeziyasına çox yaxın idi. Naxışların cazibədar çalarları, rəvan xətlərin, zolaqların ağır ritmi qəzəllərin və rübailərin səlis ritmi ilə, muğamların meditatif ruhu ilə səsleşir, şərqin seyrçi və müntəzəm həyat tərzinin ümumi əhval-ruhiyyəsinə uyğun gəlirdi.

Lətif Kərimova görə isə, qədim qamuslarda isliminin adı “selmi” adı ilə adlanırmış. Lətif Kərimov Tehrandə çap olunmuş (XX əsr) “Nəqşi - Neqar” jurnalına istinad edərək qeyd edir ki, bir dəfə İmam Əli rəssamları öz başına yığıb deyir ki, “bu gündən canlıların təsvirini çəkmək olmaz, çünki bu Allahla yaşa girmək deməkdir” və özü dalğalı bir dairə çəkib onun sonuna əyilmiş bir yarpaq əlavə etdi ki, bu da bütün müsəlman rəssamlarının yaradıcılığının əsasını təşkil etdi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətini, onun keçdiyi inkişaf yolu və tarixini tədqiq edərkən, xalqımızın bu sənət sahəsinə qəlbən bağlandığını görürük. Bir çox sahələrdə bu sahənin inkişafı konkret olaraq aparıcı usta və sənətkarlardan, bu işin təşəbbüskarları olan sənət bilicilərindən asılıdırsa, bəzi sahələrdə- məsələn xalçaçılıq sənətində toxuma prosesi kütləvi halda işlənilirdi. Xalça toxuma prosesi ölkəmizin bütün ərazisində qız və gəlinlərin iştirakı ilə toxunurdu və bu iş bir növ onların ümsiyyət məkanı idi. Çünki xalça toxuma prosesində orta ölçülü bir xalçanı 4-5 toxucunun iştirakı ilə 1-2 aya toxuyurdular.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın klimatoloji regionlarından asılı olaraq həm xalça, həm də tətbiqi sənətin daha populyar olduğu sahələr adətən qış fəslində, insanların bir yerdə həm iş və həm də ünsiyyət üçün toplanma bildikləri məkanlarda icra edilirdi.

Tətbiqi sənətin digər başqa sahələri isə- misgərlik, taxta və daş üzərində oymalar, şəbəkə, kəlağayı prosesi və s. Sənətkar əlinin məhsulu olmalı idi və bu sahələrin biliciləri böyük bir zaman ərzində yetişir, və çox vaxt da onlar öz sənətlərini nəsildən nəslə ötürürdülər. Xalqımızın əsrlərlə yaratdıqları tətbiqi sənət nümunələrinin bu gün yayılma arealı deməli olar ki, bütün dünya muzeyləridir. Bu məsələdə hələ tam tədqiqat aparılıb tam aşkar olunmasa da Azərbaycan sənətkarlarının əl işlərinin dünya muzeylərini bəzəməsi faktdır və bu bizim maddi mədəniyyət əsərlərinə dünya miqyasında verilən qiymətdir. Amma təəssüf ki, onların tam araşdırılıb Azərbaycan tətbiqi sənət nümunəsi pasportunun verilməsi sahəsində iş bu gün də lazımi səviyyədə getmir. Bu əsəbdən də bizə məxsus olan bəzi sənət nümunələri İran və yaxud Kavkaz abidələri kimi qeydə düşmüşdür. Hesab edirik ki, indi, müstəqil ölkə olaraq, bu sahədə böyük işlər görməli və Azərbaycan tətbiqi sənət nümunələrinin adını özünə qaytarmalıyıq.

Bu gün ölkəmizdə artıq son yüzillərdən başlayaraq professional- dünyivi sənətlər- rəssamlıq, heykəltaraşlıq, xalçaçılıq və s. mövcuddur və Azərbaycan sənətkarları bu sahədə böyük işlər görürlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİAYHISI

1. S.S. Dünyamalıyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyət tarixi, Bakı, "Elm", 2002
2. R.Əfəndiyev, S. Dünyamalıyeva. "Azərbaycan geyimləri", Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1997
3. Rasim Əfəndi. XVI-XVII əsr Azərbaycan geyim və bəzəkləri "Qobustan jurnalı", № 2, Bakı, 1977
4. Əfəndiyev R.S. Azərbaycan geyimləri tarixi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri XV cild № 9, 1959
5. Mustafayev A. H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiq) Bakı, "Bakı universiteti" nəşriyyatı 2009
6. Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri Bakı, "Elm" 1990
7. Tağıyeva R.C Azərbaycanın dekorativ tətbiqi sənəti Bakı, "Elm" 1986
8. KərimKərimovAzərbaycanminiaturləri Bakı, 1980
9. Эфендиев Т. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX начала XX Баку, "Çaşıoğlu" 2003.

ƏLAVƏLƏR

Antik dövrə aid dulusçuluq nümunələri

Bayıl daşları, at başdaşlar və sənduqələr.

Xalçalar, kilim və xurcun

Zərgərlik nümunələri

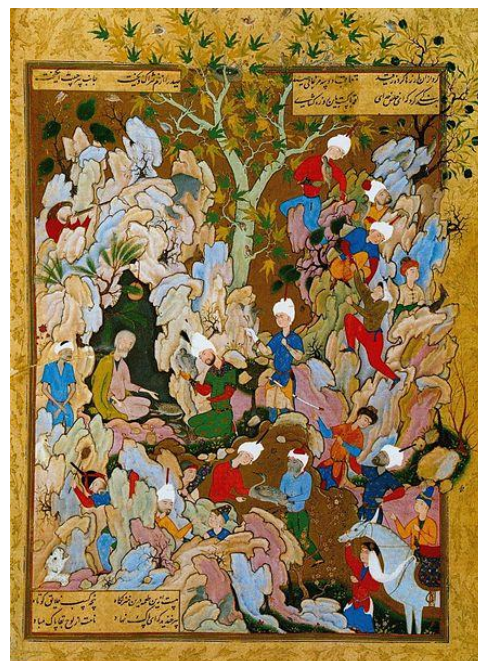
Bədii tikmə nümunələri

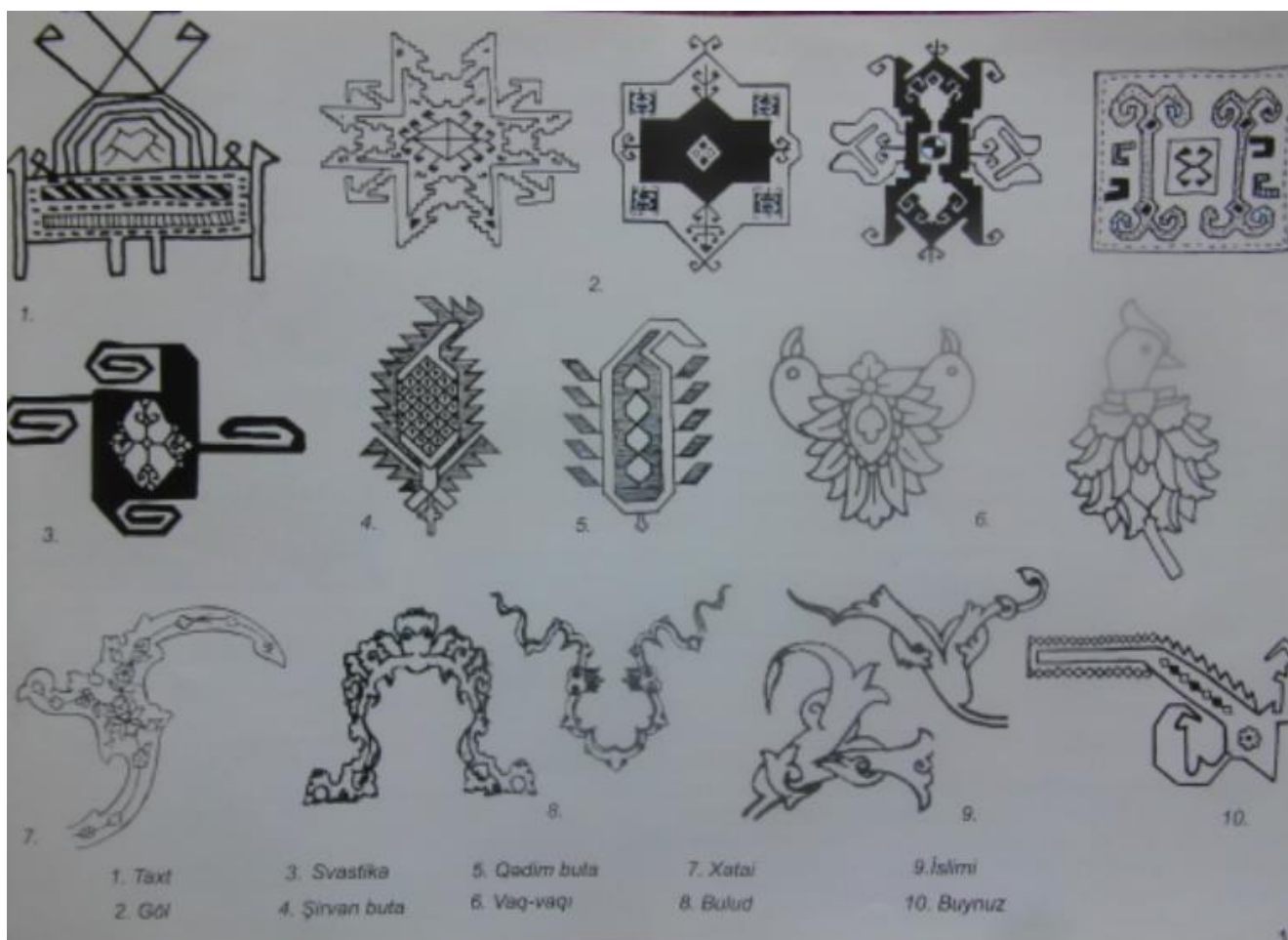
Qədimi İrəvan xalçası

Dörd fəsil xalçası

Təbriz miniatürləri

Ornament və naxış nümunələri